

TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK TƏLƏBATLARININ FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

UOT 159.9

Günəl İlqar qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail: gunel1505@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.f.d., dos. Q.V. Rəhimova,*
psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova

Açar sözlər: *təlim-tərbiyə prosesi, idrak tələbatları, formalaşma, maraqlar, təlim motivasiyası*

Ключевые слова: *учебный процесс, познавательные потребности, формирование, интересы, мотивация обучения*

Key words: *educational process, cognitive needs, formation, interests, learning motivation*

Kiçik məktəb yaş dövrü inkişafın yeni situasiyası olub şagirddən yeni fəaliyyət-təlim tələb edir. Bu fəaliyyətin səmərəli olması təlimə motivasiyanı formalaşdırır ki, o kiçik yaşlı məktəblilər üçün spesifik vəzifələrdəndir. Şagird sosial əhəmiyyətli vəzifələri yerinə yeriməyi arzular, məktəbdə isə idrak motivasiyasının yaranması zəruridir. Şagirdin təlim və tərbiyəsinin mühüm vəzifələrindən biri kiçik yaşlı məktəblilərin motivasiya sahəsini formalaşdırmaqdır.

Kiçik məktəb yaş dövrü şagirdin ilkin olaraq təlim fəaliyyətinə daxil olub təlim fəaliyyətinin yeni, əsas növlərinə yiyələnəməsidir. Odur ki, təlim prosesi elə təşkil edilməlidir ki, onun motivi fənnin mənimsənilməsinin daxili məzmunu ilə bağlı olsun. Təlim motivasiyası həmişə dəyişikliklərlə özünü göstərir ki, burada bir-birini təhrik edən yeni münasibətlər (tələbatlar, şagird üçün təlimin məqsədi, onun motivləri, maraqları, emosiyaları və s.) yaranır. Motivasiyanın təşəkkülü təkcə müsbət və ya mənfi münasibətləri deyil, həm də motivasiya sferasının strukturunu mürəkkəbləşdirir. Təlim fəaliyyətinin motivi dedikdə, təlim fəallığının təzahürü ilə şərtlənən bütün amillər: tələbat, məqsəd, yönəlişlik, maraqlar və s. başa düşülür. Kiçik məktəb yaş dövründə yeni motivlər (tələbatlar, maraqlar, meyllər) təzahür edir, şagirdin iyerarxik motivasiya sistemi qurulur.

Köhnə maraqlar, motivlər öz təhrikedici qüvvəsini itirir, onlar yeniləri ilə əvəz olunur. Təlim fəaliyyətindəki münasibətlərə nə aiddirsə, o, şagird üçün daha mühüm dəyərli əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik məktəblilərdə motivasiya yönəlməsi üzərində üstünlüyü nəzərə çarpır. Əvvəlki qaydada bilavasitə fəaliyyət motivləri aparıcı mövqedə olur. Bir qayda olaraq təlim fəaliyyətini bir deyil, müxtəlif motivlər sistemində təhrik olunur. Motiv şagirdin daxili münasibətləri ilə ona bağlı olan təlim işlərinin ayrı-ayrı tərəflərinə yönəlməsidir. Bu motivlərin növlərinə idraki və sosial motivləri aid etmək olar. Əgər şagirdə təlim zamanı təlim fənninin məzmununa yönəliş üstünlük təşkil edirsə, o zaman idraki motivlərin mövcudluğundan danışmaq olar. Əgər şagirdlərdə yönəlişlik başqa insana istiqamətlənsə o sosial motivdir. İdraki və sosial motivlər müxtəlif səviyyələrdə ola bilər.

İdrak tələbatları və onun formalaşması problemi pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Son zamanlar bu problemə maraq daha da artmışdır. Birincisi, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının qanunauyğunluqlarının tədqiqi ilə bağlıdır, idrak tələbatlarının inkişafı onun əsas hissəsini təşkil edir. İkincisi, əqli fəaliyyətin tənzim edilməsində motivasiyanın tədqiqi, habelə yaradıcı təfəkkürlə şərtləndirilmiş motivasiya ilə bağlılıqdır.

O.K. Tixomirov yeni biliklərin təkmilləşdirilməsində tələbatların təhlilinin mühümlüyünü xüsusi olaraq qeyd edərək bildirmişdir ki, yeni biliklərin axtarışı tələbatları şəxsi, intellektual idrak tələbatlarına daxildir. Bu problemin həllində metodik xarakterli çətinliklər özünü göstərir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prosesində təkcə onların inkişafının şəxsi xüsusiyyətləri deyil, həm də onlarla tərbiyəvi işin prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatın psixoloji təhlilinə və bu sahədə elmi təcrübələr apararıq alimlərin tədqiqatlarına istinad edərək məktəb şəraitində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsiplərini müəyyən edirik. Bu prinsiplərə aiddir: şagirdlərin təlimin dəyərini dərk etmələri, onların potensial imkanlarının hesaba alınması və idraki subyektiv təcrübə, təlimdə məsuliyyətli fəaliyyətə hazırlıq, idraki fəallıq yaradıcı dərk etmədə özünü reallaşdırma. Göstərilən prinsiplərin reallaşdırılması şagirdlərin daxili ziddiyyətlər arasında məsələn, “onlar necə oxuyurlar”, “onlar necə oxumalıdırlar” həyəcanlılıqlarını oyatmaq və onları, yenini dərk etmələrinə cəhdlərini stimullaşdırmaqla nəticələnir.

Şagirdlərin təlim dəyərlərinin dərk prinsipi şəxsiyyətin fəallığının və davranışının tənzim edilməsini təmin edir ki, o da dərk etmə prosesinə istiqamətlənir. Bu prinsipdə şagirdlərin təlimə idraki münasibəti və təlimdə zəruri biliklər ifadə olunur. Həmçinin bu prinsip kiçik yaşlı məktəbli şəxsiyyətinin şüurunda şəxsi əhəmiyyətlik kimi yenilərin dərkinə münasibətlərin ətraf aləmə şüurluluğun formalaşmasında üstünlüyünü nəzərdə tutur.

Təlimdə məsuliyyətli fəaliyyətə hazırlıq prinsipi təlimin elə şərtlərinin yaradılmasını təklif edir ki, təlim fəaliyyətini əmək kimi səbirlilik, inadkarlığın, məsuliyyətliyin təzahürünü tələb etməsini nəzərdə tutur. Bu prinsipin reallaşması məşğələlərin keçirilməsini, müxtəlif növlü biliklərin məzmununun açılmasını, şagirdlərin daxili mövqeyinin formalaşmasını nəzərdə tutur.

İdraki fəallıq prinsipində biz kiçik yaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə üstünlük veririk. Kiçik məktəblilərin aparıcı təlim fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsini şagirdlərin ətraf aləmə münasibət sistemi müəyyən edir. Bu prinsip həmçinin şagirdin özünə, öz real mövqeyinə, müəlliminə olan münasibətini də nəzərdə tutur. Tədrisən şagirdin aktiv idraki fəaliyyəti perspektiv inkişafı stimullaşdırmaqla şəxsiyyətin müsbət inkişafını və onun yeni olanı dərk etmək tələbatını təmin etməlidir.

Şagirdlərin potensial imkanlarının hesaba alınması prinsipi L.S. Vıqotskinin uşağın aktual və yaxın inkişaf zonası haqqında nəzəri qaydalara istinad edir. Bu prinsip idrak tələbatlarının formalaşması işinin təşkilində şagirdlərin fərdi-şəxsi kömək vasitələrindən istifadəni nəzərdə tutur. Bunlarla yanaşı bu prinsip kiçik yaşlı məktəblilərə ən çətin situasiyalarda öz problemlərini həll etməyi öyrətmək, yenilərini dərk etməklə təlim çətinliklərini aradan qaldırmağa kömək etməyi nəzərdə tutur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşması müvafiq üsul və metodların: problemlə situasiyanın həlli, inkişafetdirici oyunlar, söhbətlər, müsbət nümunələr, tapşırıqlar, stimullaşdırıcı materiallarla iş və s. seçilməsinə səbəb olmuşdur. Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsiplərinin təsirli şəkildə reallaşmasını müəyyən etmək məqsədilə tərəfimizdən formalaşdırıcı eksperimentin əvvəlində şagirdlərin öz təlim vəzifələrini yerinə yetirmək bacarıqları ilə bağlı tədqiqatda diaqnostikadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, kiçik yaşlı məktəblilərin 38,2%-i qaydaların yerinə yetirilməsi ilə bağlı, öz bacarıqlarının reallaşdırılmasını qiymətləndirmişlər. Şagirdlərin 15,9%-i belə zənn edirlər ki, onlar təlimdə əməksevərliyi, məsuliyyətliyi nümayiş etdirirlər. Onların 14,6%-i təlimdə köməyi qəbul etdiklərini, 28,5%-i təlimdə uğurlara nail olma bacarıqlarını,

19,4%-i özlərinin təlim əməyini və istirahətlərini təşkil etmək bacarıqlarına malik olduqlarını bildirmişlər. Bunlarla yanaşı şagirdlərin 29,9%-i dərslərini müstəqil şəkildə icra etdiklərini, 39,7%-i hər gün kitab oxuduqlarını, 42,3%-i məktəbdəki çətinlikləri müstəqil şəkildə aradan qaldırmaq bacarığını müsbət dəyərləndirmişlər. İş fərdi, qrupda cütlüklərlə, həmçinin frontal şəkildə aparılmışdır. Məşğələlərdə fərdi və qrup formasında işin məzmunu şagirdlərin idrak tələbatlarının formalaşması səviyyəsindən asılı olmuşdur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşması tematik sinif saatlarından istifadə etməklə, idrak tələbatlarının struktur komponentlərinin-idrak fəaliyyətinə hazırlıqda təzahür edən idraki yönəlişliyin təşəkkülünü şərtləndirir. Şagirdlərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin səmərəli reallaşmasını yoxlamaq və öz təlim vəzifələrini yerinə yetirmək üçün diaqnostik iş aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticəsində aydın olmuşdur ki, kiçik yaşlı məktəblilərin bacarıqları öz təlim vəzifələrini yerinə yetirdikləri vaxt təlimdə reallaşır. Şagirdlərin əksəriyyəti öz bacarıqlarının reallaşmasını müsbət qiymətləndirirlər. Belə ki, şagirdlərin 59%-i tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsini, 58,4%-i təlim müddətinin təşkilini, 51,4%-i təlimdə xahiş və köməyin qəbulunu, 43,8%-i təlimdə məsuliyyətliyi, 42,3%-i isə məktəb çətinliklərinin aradan qaldırılmasını xüsusi olaraq qeyd etmişlər.

Beləliklə, məktəbdə və evdə şagirdlərin vəzifələrinin öyrənilməsində tematik sinif saatlarının aparılması kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşmasını həyata keçirmişdir. Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prosesi mərhələli şəkildə idrak fəaliyyətinin motivasiyasının yaradılması əsasında şagirdlərin təlimin subyektivi kimi özləri haqqında təsəvvürlərini və daxili mövqelərini şərtləndirir.

Problemin aktuallığı. Müəllimlərin fəaliyyətində idrak tələbatlarının, əqli fəaliyyətinin formalaşmasındakı çətinliklər ondan ibarətdir ki, bir çox dərslər vəsaitləri şagirdlərin idrak tələbatlarının uğurlu inkişafını təmin etmir. Onlarda əsasən təlim materiallarının məzmunu verilir, lakin tapşırıqların sayı kifayət qədər deyildir. Təlim fəaliyyətində şagirdlərə qaydalar, nəticələr, tapşırıqlar hazır şəkildə verilir, yalnız onları öyrənmək şagirdlərdən tələb olunur. Bu da mövzunun aktuallığını bir daha göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə təlim-tərbiyə prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının psixoloji əsasları araşdırılmışdır. Məqalədə kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipləri də öyrənilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-çap, 2002, 620 s.
2. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2006, 516 s.
3. Əmrəhli L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlar, 2015, 344 s.
4. Алиева, Н.Г. Формирование познавательных потребностей у студентов университета (на примере дисциплин математического цикла): Автореф. дис. канд. пед. наук / Н.Г. Алиева. Челябинск, 2003. - 22 с.
5. Баранова Э.А. Диагностика познавательного интереса у младших школьников и дошкольников. – М: Речь, 2004. – 219 с.

Г.И. Мамедова

**Психологические основы формирования познавательных
потребностей младших школьников в образовательном процессе**

Резюме

В научной статье рассматриваются психологические основы формирования познавательных потребностей младших школьников в образовательном процессе. В статье определены принципы формирования познавательных потребностей младших школьников в школьных условиях. По мнению автора, в процессе формирования познавательных потребностей младших школьников должны учитываться не только личностные особенности их развития, но и принципы воспитательной работы с ними.

G.I. Mammadova

**Psychological foundations of the formation of cognitive
needs of young schoolchildren in the educational process**

Summary

The scientific article examines the psychological basis of the formation of cognitive needs of young schoolchildren in the educational process. In the article, the principles of formation of cognitive needs of young schoolchildren in school conditions are defined. According to the author, in the process of forming the cognitive needs of young schoolchildren, not only the personal characteristics of their development, but also the principles of educational work with them should be taken into account.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023